

בלק ובלעם

הרב אמנון בזק

"פרשת בלעם"

במסכת בבא בתרא (יד ע"ב) מובאת ברייתא הדנה מי כתב את ספרי התנ"ך. בתוך הברייתא הזאת יש משפט מעורר תמיהה: "משה כתב ספרו ופרשת בלעם". מדוע הוצרכה הברייתא לציין במיוחד שמשה כתב גם את פרשת בלעם? כלום אין פרשה זו חלק מספרו של משה? מכוח שאלה זו הסיק הריטב"א (שם) כי "נראין דברי האומרים שאין זו פרשת בלעם שכתובה בתורה, דהיא הקדוש ברוך הוא כתבה כשאר התורה, אלא פרשה בפני עצמה היא שכתב והאריך בה יותר והיתה מצויה להם". ואולם, בפשטות נראית יותר דעת רש"י שם, שאכן הכוונה לפרשתנו. לדעת רש"י, החידוש הוא שמשה כתב את פרשת בלעם "אף על פי שאינן צורכי משה ותורתו וסדר מעשיו". ואולי ניתן להוסיף כי הברייתא באה להגיד שמשה כתב את פרשת בלעם אף על פי שלא היה אמור לדעת את תוכנה, שהרי הסיפור כולו התרחש, על פי פשוטם של דברים, בלי ידיעת עם ישראל.

כל הדברים האלה מעצימים את השאלה: מה באה פרשה זו ללמדנו? לכאורה כבר השיב על כך הנביא מיכה (ו', ה): "עמי זכר נא מה יעץ בלק מלך מואב ומה ענה אתו בלעם בן בעור מן השטים עד הגלגל למען ידעת צדקות ה'". ואולם, בתשובה זו אין כדי לבאר מדוע נדרש פירוט גדול כל כך של הסיפור, המשתרע על פני פרשה שלמה; אם כל מה שרצתה התורה ללמדנו הוא חסדי ה', היה אפשר לקצר. מסתבר אפוא שיש משמעות גם לפרטי הסיפור. בשיעור זה ננסה לעמוד על עניין מרכזי אחד בפרשה.

בלק ובלעם

בפרשה מתוארים שני אנשים שביקשו להרע לישראל. אנו נבקש לעמוד על התכונה המשותפת לשניהם: העקשנות, שמנעה מהם להבין את הנהגת ה' בעולם.

הפרשה פותחת בדמותו של בלק מלך מואב, החושש פן "ילחכו הקהל את כל סביבתינו פלחך השור את ירק השדה" (כ"ב, ד). בלק חושש מאוד מישראל, ומבקש את עזרתו של בלעם בן בעור הקוסם. השימוש של מלכים בנביאים ובקוסמים הוא תופעה מוכרת במקרא, ובדרך כלל הוא מבטא את תחושת השליטה שיש למלך, הסבור שלקוסם יש יכולת לשנות את המציאות, ושתמורת תשלום נאות יעשה הקוסם כרצון המלך. [1]

עיקשותו של בלק ותחושתו שהוא אמור לשלוט בעניינים ניכרות כבר בתחילת הסיפור. כששרי בלק מגיעים לבלעם, הוא מבקש מהם להמתין עד שידע את דבר ה', ולאחר שה' אוסר עליו ללכת עמהם, הוא משיבם: "לכו אל ארצכם כי מאן ה' לתתי להלך עמכם" (כ"ב, יג). ואולם, בלק מסרב לקבל תשובה שלילית, והוא סבור שיוכל לשלוט במצב אם יציע הצעה גבוהה יותר:

ויסף עוד בלק שלח שרים רבים ונכבדים מאלה. ויבאו אל בלעם ויאמרו לו פה אמר בלק בן צפור אל נא תמוע מהלך אלי. כי כבד אכבדך מאד וכל אשר תאמר אלי אעשה ולכה נא קבה לי את העם הזה (שם, טו-יז).

תכונת העקשנות מאפיינת גם את בלעם, וביתר שאת. על בלק עוד ניתן לומר, שהוא חשב שבלעם מנהל אתו מיקח וממכר, ולכן עליו להציע הצעה גבוהה יותר. אבל בלעם ידע את האמת, ואף אמר אותה לאנשי בלק במילים ברורות:

ויען בלעם ויאמר אל עבדי בלק אם יתן לי בלק מלא ביתו כסף וזהב לא אוכל לעבר את פי ה' א-להי לעשות קטנה או גדולה (שם, יח).

אף על פי כן הוא מנסה לפנות אל ה', אולי ישנה את דעתו:

ועתה שבו נא בזה גם אתם הלילה ואדעה מה יסוף ה' דבר עמי (שם, יט).

בשלב זה מתברר כי בלק ובלעם גם יחד צריכים ללמוד שהקב"ה הוא שמנהיג את עולמו, והכוחות שנמסרו לידי בשר ודם נועדו אך ורק לשרת את מטרותיו של ה' בעולם. מכאן ואילך עוסקת הפרשה בדרך שבה למדו בלק ובלעם את הלקח הזה, איש איש בדרך.

בלק

בטרם נעבור לבחון כיצד באמת נלמד לקח זה, נעמוד על קווי הדמיון הרבים הנמתחים בין תיאור חששו של בלק ובין תיאור חששם של פרעה ומצרים בתחילת ספר שמות:

1. שני העמים חוששים מגודלו של עם ישראל. פרעה אמר לעמו: "הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו" (שמות א', ט). ובפרשתנו נאמר: "ויגר מואב מפני העם מאד כי רב הוא" (שם, ג); "הנה עם יצא ממצרים הנה כסה את עין הארץ... כי עצום הוא ממני" (כ"ב, ה-ו).

2. גם התגובות דומות: "ויקצו מפני בני ישראל" (שמות א', יב); "ויקץ מואב מפני בני ישראל" (כ"ב, ג).

3. בשתי הפרשות מתוארת האפשרות שעם ישראל יצא מן הארץ: פרעה חושש "וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֵף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ" (שמות א', י; [2] ובפרשתנו אומר בלק "אוּכַל נִכְּה בּוֹ וְאֶגְרָשְׁנוּ מִן הָאָרֶץ" (כ"ב, ו)).

כל אחד מן המלכים ניסה להתמודד עם בני ישראל בדרך אחרת: פרעה – בהרג ושעבוד, ובלק – בקסמים וכשפים. ושניהם נכשלו, כמאמר חז"ל: "פרעה צוה – ה' לא צוה, אלא 'וְכִאֲשֶׁר יַעֲנוּ אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יִפְרֹץ' (שמות א', יב)... בלק ובלעם בקשו לקלל את ישראל, וה' לא בקש" (תנחומא תולדות סימן ה). אך מכל מקום יש להבין: מדוע הקבילה התורה את בלק לפרעה?

נראה שעיקר הדגש בתחילת הפרשה הוא על הטעות היסודית של בלק. טענתו של בלק על יציאת מצרים מובאת כאן פעמיים: הראשונה, בדבריו לבלעם "הֲנִיָּה עִם יִצְאָ מִמִּצְרַיִם...?" (כ"ב, ה); והשנייה, כשבלעם מצטט את הדברים באוזני ה' – "בִּלְקָ בֶן צֶפֶר מִלֶּךְ מוֹאָב שָׁלַח אֵלַי. הֲנִיָּה הָעַם הַיִּצְאָ מִמִּצְרַיִם...?" (שם, י – יא). וכנגדן באה בנאומו בלעם פעמיים טענה הפוכה: בני ישראל לא יצאו ממצרים, אלא הוצאו ממנה ביד הקב"ה – "אֵל-ל מוֹצִיאֵם/מוֹצִיאֵם מִמִּצְרַיִם פְּתוּעַפֹּת רָאִם לֹ" (כ"ג, ג, כב; כ"ד, ח). החזרה הכפולה על טענה זו מלמדת שהיא עומדת במרכז דברי בלעם לבלק. בלק רואה את המציאות ראייה חילונית, בלא הבנה מעמיקה כי ה' הוא שהוציא את בני ישראל ממצרים.

משום כך מקבילה התורה את בלק לפרעה, המלך הראשון שהכריז "מי ה' אֲשֶׁר אֲשַׁמְעַ בְּקִלּוֹ... לא ידעתי אֵת ה' וְגַם אֵת יִשְׂרָאֵל לֹא אֲשַׁלַּח" (שמות ה', ב). אי-ההכרה בה' הוא העומד ביסוד טעותו של בלק, ממש כשם שעמד ביסוד טעותו של פרעה. לו הסיק בלק מיציאת מצרים את המסקנות הנכונות, לא היה נאלץ ללמוד את הלכה בדרך המשפילה שבה הגיע אליו בסופו של דבר.

בלעם
מכאן נעבור לבלעם, ולדרך שבה למד הוא את הלכה – על ידי אתונו. [3] בלעם מוצב בפני שלוש סיטואציות מוזרות, שהתמיהה שבהן הולכת וגדלה; אף על פי כן הוא ממאן להכיר בלקח שהן באות ללמד אותו. בשלב הראשון מסופר:

וַתֵּרָא הָאֵתוֹן אֶת מְלֹאָךְ ה' נֹצֵב בְּדֶרֶךְ וְחִרְבוֹ שְׁלוּפָה בְּיָדוֹ וַתַּט הָאֵתוֹן מִן הַדֶּרֶךְ וַתִּלְךָ בַּשָּׂדֶה וַיֵּד בְּלַעַם אֶת הָאֵתוֹן לְהִטָּתָה הַדֶּרֶךְ (כ"ב, כג).

נטיית האתון ללא סיבה נראית לעין היא תמוהה, אך בלעם אינו מבין זאת, והוא מכה את האתון על מנת להטותה אל הדרך. הסיטואציה הבאה תמוהה אף יותר:

וַיַּעֲמֵד מְלֹאָךְ ה' בְּמִשְׁעוֹל הַכְּרָמִים גָּדַר מָזָה וְגָדַר מָזָה. וַתֵּרָא הָאֵתוֹן אֶת מְלֹאָךְ ה' וַתִּלְחֹץ אֶל הַקִּיר וַתִּלְחֹץ אֶת רִגְלָהּ בְּלַעַם אֶל הַקִּיר וַיִּסֹּף לְהַפְתָּהּ

(שם, כד-כה).

בהילחצות האתון אל הקיר אין שום היגיון, אך בלעם מסרב להבין זאת, ומוסיף להכותה. אין הוא מוכן לקבל שיש מאת ה' אמיתות מוחלטות, שאינן משתנות, ומעשי האתון באים להמחיש לו את עיוורונו, ואת נטייתו העיקשת לראות בכל דבר חריג מקרה גרידא. בפעם השלישית התנהגות האתון היא המוזרה ביותר, ועדיין בלעם עומד בעקשנותו, ואינו משנה את דרכו:

וַיִּוֹסֵף מְלֹאָךְ ה' עֹבֵד וַיַּעֲמֵד בְּמִקוֹם צָר אֲשֶׁר אֵין דֶּרֶךְ לְנִטּוֹת יְמִין וַשְּׂמֹאל. וַתֵּרָא הָאֵתוֹן אֶת מְלֹאָךְ ה' וַתִּרְבֹּץ תַּחַת בְּלַעַם וַיִּחַר אָף בְּלַעַם וַיֵּד אֶת הָאֵתוֹן בְּמִקְלָהּ (שם, כו-כז).

משלא הבין בלעם שלושה רמזים, נדרשו אמצעים בוטים יותר. כדי שיצליח בלעם מעצמו, בלא התגלות ישירה של ה', לצאת מתפיסת המקריות שלו ולהתחיל לחשוב שאולי יש קשר בין מעשי האתון ובין הליכתו לבלק, חולל ה' מאורע חריג ביותר:

וַיִּפְתַּח ה' אֶת פִּי הָאֵתוֹן וַתֹּאמֶר לְבַלַּעַם מֶה עֲשִׂיתִי לָךְ כִּי הִכִּיתִנִּי זֶה שְׁלֹשׁ רִגְלִים (שם, כח).

מתברר שאפילו חמור – או לפחות אתון – מסוגלים להבין שאירוע החוזר על עצמו שלוש פעמים אמור להביא למסקנה כלשהי. [4] אבל בלעם מסרב להבין זאת. בלעם אפילו אינו מביע פליאה על שהאתון מדברת עמו, אלא עונה לה כמי שמתווכח עם רעהו:

וַיֹּאמֶר בְּלַעַם לְאֵתוֹן כִּי הֲתַעֲלֵלְתְּ בִּי לֹא יֵשׁ חֶרֶב בְּיָדִי כִּי עֲתָה הִרְגִיתִיךָ (שם, כט).

האתון אינה מוותרת, ומבקשת לשכנע את בלעם שעליו להסיק את המסקנות: וַתֹּאמֶר הָאֵתוֹן אֶל בְּלַעַם: הֲלוֹא אֲנִי אֶתְנֶךָ אֲשֶׁר רָכַבְתָּ עָלַי מֵעוֹדָךְ עַד הַיּוֹם הַזֶּה, הֲהִסְכַּן הַסְכַּנְתִּי לַעֲשׂוֹת לָךְ כֹּה?! (שם, ל)

בלעם אמנם מודה על האמת: "...וַיֹּאמֶר: לֹא" (שם). אך עדיין אין הוא מסיק מכך מסקנה מעשית. כעת כבר אין שום בררה אחרת, וה' מתגלה לבלעם ומבאר לו את פשר העניין:

וַיִּגַּל ה' אֶת עֵינֵי בְּלַעַם וַיֵּרָא אֶת מְלֹאָךְ ה' נֹצֵב בְּדֶרֶךְ וְחִרְבוֹ שְׁלֹפָה בְּיָדוֹ וַיִּקְדוּ וַיִּשְׁתַּחוּ לְאֲפִיו. וַיֹּאמֶר אֵלָיו מְלֹאָךְ ה' עַל מֶה הִכִּיתִי אֶת אֶתְנֶךָ זֶה שְׁלוֹשׁ רִגְלִים הֲנִיָּה אֲנִי יִצְאָתִי לְשֹׁטֵן כִּי רַט הַדֶּרֶךְ לְנִגְדִי. וַתֵּרָאנִי הָאֵתוֹן וַתֵּט לְפָנָי זֶה שְׁלֹשׁ רִגְלִים אוֹלֵי נְטִיתָה מִפְּנֵי כִּי עֲתָה גַם אֶתְכָה הִרְגִיתִי וְאוֹתָהּ הִחִיתִי (שם, לא-לג).

רק עתה בלעם משתכנע:

וַיֹּאמֶר בְּלַעַם אֶל מְלֹאָךְ ה' חֲטָאתִי כִּי לֹא יָדַעְתִּי כִּי אֶתָּה נֹצֵב לְקִרְאָתִי בְּדֶרֶךְ וְעֲתָה אִם רַע בְּעֵינֶיךָ אֲשׁוּבָה לִי (שם, לד).

ואולם, נראה שהוא איחר את המועד. הקב"ה כבר החליט ללמדו את הלכה באופן חד יותר:

וַיֹּאמֶר מִלֵּאדָה ה' אֵל בְּלִעָם לֵךְ עִם הָאֲנָשִׁים וְאָפֶס אֶת הַדָּבָר אֲשֶׁר אֲדַבֵּר אֵלֶיךָ אֹתוֹ תִּדְבֹר וַיֵּלֶךְ בְּלִעָם עִם שְׂרֵי בְּלָק (שם, לה).

ואכן, משהגיע בלעם אל בלק שבה עיקשותו וניעורה. בפעם הראשונה הוא מנסה בפשטות לקבל מה' נבואה שתביא קללה על ישראל. לאחר הכישלון הראשון הוא מנסה שנית, ורק בפעם השלישית נאמר: "וַיֵּרָא בְּלִעָם כִּי טוֹב בְּעֵינָי ה' לְבָרֶךְ אֶת יִשְׂרָאֵל וְלֹא הִלֵּךְ כְּפֶעַם בְּפֶעַם לְקִרְאֵת נְחֻשִׁים וַיִּשֶׁת אֶל הַמַּדְבֵּר פָּנָיו" (כ"ד, א). נמצאת אומר: בפעם השנייה עדיין האמין בלעם שהקב"ה ישנה את החלטתו ויקלל את ישראל, ורק בפעם השלישית – כפועל יוצא של הלקח שלמד מפרשת האתון – הבין בלעם שהקב"ה לא ישנה את החלטתו, כפי שאמר בלעם עצמו זה עתה, בסיום נבואתו השנייה:

לֹא אִישׁ אֶל-וַיִּכְזַב וּבֵן אָדָם וַיִּתְנַחֵם הֵהוּא אָמַר וְלֹא יַעֲשֶׂה וְדַבֵּר וְלֹא יִקְיַמְנָהּ. הִנֵּה בָרֶךְ לְקַחְתִּי וּבָרֶךְ וְלֹא אֲשִׁיבָנָה (כ"ג, יט-כ).

בלעם הצליח אפוא להתקדם צעד אחד: בלכתו לבלק לא הבין אירוע חריג אפילו כשקרה שלוש פעמים, ואילו כעת הבין את המסר כעבור פעמיים. [5]

בלק כעת נחזור לבלק. מתברר שתכונת העיקשות מלווה גם אותו, והוא מנסה שוב ושוב לגרום לבלעם לקלל את ישראל. לאחר הכישלון הראשון מנסה בלק לשנות את המיקום, על מנת שבלעם יראה רק מקצת מעם ישראל: "לִכְהָ נָא אֶתִּי אֶל מְקוֹם אַחֵר אֲשֶׁר תִּרְאֶנּוּ מִשָּׁם אָפֶס קָצְחוּ תִרְאֶה וְכָלוּ לֹא תִרְאֶה וְקָבְנוּ לִי מִשָּׁם" (כ"ג, יג). גם משכשל ניסיון זה לא אמר בלק נואש, והגם שביטחונו מתחיל להתערער, עדיין הוא מאמין

שהמטרה איננה אבודה: "לִכְהָ נָא אֶקְחֶךָ אֶל מְקוֹם אַחֵר אוֹלֵי יִשְׂרָאֵל בְּעֵינָי הָאֵל-לְהִים וְקָבְתוּ לִי מִשָּׁם" (שם, כז). כאמור, בשלב זה כבר הבין בלעם את המסר, אך בבלק – שלפניו לא עמד סיפור האתון – עדיין נותרה המחשבה שמה הכול מקרי, ועדיין ניתן לשנות.

ואולם, לאחר הכישלון השלישי מתייאש גם בלק: "וַיִּחַר אֵף בְּלָק אֶל בְּלִעָם וַיִּסְפֹּק אֶת כַּפָּיו וַיֹּאמֶר בְּלָק אֶל בְּלִעָם לִקְבֵי אִיבֵי קִרְאֲתֶיךָ וְהִנֵּה בְּרִכְתְּ בָרֶךְ זֶה שְׁלֹשׁ פְּעָמִים" (כ"ד, י). הנה כי כן, מתברר שבלק גבוה במדרגה אחת מבלעם, שהרי בלעם לא הסיק את המסקנות ממעשה האתון אפילו אחרי שלוש פעמים – ובדיוק על כך נאמר לו "עַל מַה הִכִּיתָ אֶת אֲתָנָד זֶה שְׁלוֹשׁ רְגָלִים" – ואילו בלק הבין את העניין כעבור שלוש פעמים.

סוף דבר, פרשת בלק היא פרשתם של שני אנשים עיקשים, שניסו להתחמק מן המסר הא-לוהי שהוצב לפניהם שוב ושוב. דומה שדבר זה הוא אחד מן המסרים המרכזיים שבגינם כתב משה את פרשת בלעם.

[1] דוגמה לדבר – פרשת צרעת נעמן (מ"ב ה'). מלך ארם תופס את הנביא אלישע כקוסם, ופונה למלך ישראל בדרישה שידאג לרפא את נעמן, שר צבאו, מתוך הנחה ברורה שאלישע כפוף למלך. אירועי הפרשה לימדו את מלך ארם ואת שר צבאו שכוחותיו של אלישע מייצגים את ה', ולפיכך המלך הוא שכפוף לנביא, ולא להפך.

[2] כפירוש ראב"ע ורשב"ם, שהמילים "וְעָלָה מִן הָאָרֶץ" מוסבות על ישראל; ודלא כרש"י על פי חז"ל, שהכוונה למצרים, "כאדם שמקלל עצמו ותולה קללתו באחרים, והרי הוא כאלו כתב: 'ועלינו מן הארץ' והם יירוהו".

[3] לא ניכנס כאן לשאלה המפורסמת מדוע חרה אף ה' בבלעם – "וַיִּחַר אֵף אֶף אֶל-לְהִים כִּי הוֹלֵךְ הוּא וַיִּתְיַצֵּב מִלֵּאדָה ה' בְּדָרֶךְ לְשֹׁטֵן לוֹ" (כ"ב, כב) – אחר שנאמר לו במפורש "אִם לְקִרְאֵת לְךָ בָּאוּ הָאֲנָשִׁים קוּם לְךָ אִתָּם וְאֵךְ אֶת הַדָּבָר אֲשֶׁר אֲדַבֵּר אֵלֶיךָ אֹתוֹ תַעֲשֶׂה" (שם, כ). וכבר ביאר זאת בטוב טעם ודעת מורי ד"ר מרדכי סבתו נ"י, במאמר המופיע גם באתרא קדישא הדין.

[4] המוטיב של חזרת אירוע שלוש פעמים (או אפילו שתיים) כביטוי להתערבות א-לוהית חוזר שוב ושוב בסיפורי המקרא, ונביא כאן שתי דוגמות. הראשונה – ההתגלות הראשונה לשמואל: "וַיִּסֹּף ה' קְרָא שְׁמוֹאֵל בְּשִׁלְשִׁית וַיִּקָּם וַיֵּלֶךְ אֶל עָלֵי וַיֹּאמֶר הַנְּנִי כִי קִרְאֲתָ לִי וַיְבִן עָלָי כִּי ה' קְרָא לְנֶעֱר" (שם"א ג', ח). והדוגמה השנייה – לאחר ששילח אליהו אש מן השמים בשני שרי החמישים ששלח אחזיה לתפסו, מתחנן לפניו השר השלישי: "הִנֵּה יָרְדָה אֵשׁ מִן הַשָּׁמַיִם וְתֹאכַל אֶת שְׁנֵי שְׂרֵי הַחֲמִשִּׁים הָרִאשׁוֹנִים וְאֶת חֲמִשִּׁיהֶם וְעַתָּה תִּיקַר נְפְשֵׁי בְּעֵינֶיךָ" (מ"ב א', יד).

[5] גם במקומות אחרים במקרא מצינו שאנשים הסיקו מסקנות מאירוע חריג שהתרחש פעמיים, כגון בחלומות פרעה ("וְעַל הַשָּׁנוֹת הַחֲלוֹם אֵל פְּרָעָה פְּעָמִים כִּי נִכּוֹן הַדָּבָר מֵעַם הָאֵל-לְהִים וּמִמָּהָר הָאֵל-לְהִים לַעֲשֹׂתוֹ" [בראשית מ"א, לב]).